

Pozornost se vendar osredotoči najprej na sigilatna keliha (poglavje 3.2.1.4: Reliefigierte Terra Sigillata - Modelware - oblika Drag. 11, t. 8-10). Ob njih takoj pomislimo tudi na petovionskega. (Pokrajinski muzej Ptuj, inv. št. 1081: najdišča in okoliščine najdbe ne poznamo. Objave: M. Abramič, *Poetovio. Vodnik ...*, Ptuj 1925, 96, sl. 39; I. Mikl Curk, Terra sigillata iz Poetovija, *Čas. zgod. narod.* 4, 1968, 76: št. 217, pril. 3; ead., Bemerkswerte Reliefsigillata aus Poetovio, *Acta Rei Cret. Rom. Faut.* 7, 1965, 75, sl. 1:1; 2.)

Kelih je bil ob rekonstrukciji tako poškodovan in prebarvan, da moramo dvomiti takorekoč o vsem, zlasti o detajlih profila in o kvaliteti gline. Ob tej posodi sem prehodila dolgo pot vseh mogočih dvomov, najprej sem se zelo nagibala k misli, da gre za nekakšno imitacijo, še toliko bolj, ker so najdišča v Italiji tedaj, ko sem se s problemom podrobneje ukvarjala, šele nakažovala širino in variante severnoitalske reliefne zgodnjerimske keramike in ko o "jadranski" sigilati še nismo nič vedeli. Tudi D. Gabler ni bil nenaklonjen iskanju rešitve prav v to smer (Die Eroberung Pannoniens im Spiegel der Sigillaten, *Acta Arch. Acad. Sc. Hung.* 23, 1971, 83-91, pos. 84 op. 14). Vsekakor pa so mi uredniki pri *Acta Rei Cretariae*, predvsem ga. E. Ettlinger in Hans Joerg Kellner, v pogovorih pomagali do prepričanja, da je ptujski kelih zaradi čiste vsebine reliefnega friza in velikosti figur nastal v aretinskem ateljeju v julijskem obdobju. Končne odločitve o poreklu ptujskega keliha seveda pred temeljito tehnično analizo originalne, pod barvo skrite snovi ne bo. A dejstvo, da zdaj iz bližnje Solve zanesljivo poznamo reliefne kelihe na nogi, četudi nemara le iz severnoitalskih delavnic (kar na str. 35 dopušča tudi avtor), in da je vrsta takih posod zdaj podaljšana, npr. tudi z najdbami z emonskega foruma, daje po moje več veljave tudi drugim ugotovitvam, ki opozarjajo na nesporno dejstvo, da je ambicioznejše oblikovano gradivo vseh vrst iz julijskega časa zanesljivo doseglo tudi Petoviono: vsekakor "neserijska" neronska poznopadska sigilata (krožnik Consp. 39) z barbotinsko nabrizganimi listi s Hajdine (I. Tušek, Arheološka zaščitna izkopavanja pri Koštomaju na Hajdini, *Ptujski zbornik* 6/1, 199-227, t. 7: 17, Ptuj 1996), ter zgodnje gradivo, zlasti steklo, posamezni bronasti izdelki in črna sigilata iz plasti pri Malem gradu (M. Lubšina Tušek, Mali grad, *Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor. Letno poročilo* 1999, 2001, 298-300, gradivo ni objavljeno), v Štukih (neobjavljena izkopavanja M. Lubšina Tušek, ki potekajo v zadnjih letih) in ob Natašini poti (I. Tušek, Rimsko grobišče na novi obvoznici ob Potrčevi cesti v Ptuj, *Ptujski arheološki zbornik*, 385-448, Ptuj 1993).

Izčrpen prikaz poti in smeri, po katerih je Solva ali *oppidum solveense* komunicirala po regiji in zunaj province, zahteva nekaj dodatnega razmisleka. Strinjam se, kakor koli že razumemo vire, ki so nam na voljo, da je tudi rimskodobna Solva predla svoje stike z italjskim ozemljem pretežno prek Akvileje in da je tja teritorialno najbolj logična pot prek Celeje in Emone, kot tudi s tem, da je pot na zahod, k središču Norika, fizično težavna in polna ovir. Toda - središče Norika je bilo "politično" jedro in hkrati jedro železarstva, ki je bilo v določenih, zlasti zgodnjih rimskih časih (in poznih predrimskih seveda), pomembno tudi za celoten spekter noriških povezav. Tudi Solva je torej preprosto morala, kot Petoviona in Celeja, komunicirati s tem prostorom. Marsikatera civilizacijska novost je po moje namreč prišla, zlasti sprva, iz Italije tudi po prastarih poteh izvoza železa v Padsko nižino. Te poti niso vodile le po Kanalski dolini, ampak celo čez druge prelaze, vse do Agunta. Na vzhod, do Celeje, Petovione, Solve in Savarije (?), so torej morale, vsaj tedaj, na neprijazne strmine od Virunuma dalje.

Flavijo Solvo, ki je bila že v zgodnjem času petovionskega tabora opazno civilizacijsko središče, in Petoviono je torej družil tudi zgodnji stik z gospodarskim svetom severne Italije.

Mar sta bili potem medmestna meja in vloga Solve pri lastništvu pohorskih ozemelj res vseskozi taki, kot ju kaže po našem dosedanjem mnenju prejkone epizodno dogajanje v času,

ko nastaneta napisa na nagrobnikih, ki domnevno pripadata teritoriju Flavije Solve (danes vzdana v Slivnici pri Mariboru: *CIL* III 5309 in 11714)? O tem seve ni novih, dodatnih podatkov. Še vedno mislim, da moram to možnost nekoliko omejiti. V primeru, da se mestu z legijo in sploh vojaško upravo, kot je Petoviona v 1. stoletju, na civilno življenje ni bilo treba ozirati, potem omenjena razmejitev ni pomembna. Če bi bila pa provincialna meja ob vznožju Pohorja ali celo vzhodno od ceste Celeja-Flavija Solva taka, kot se kažejo nasploh po imperiju, bi bila Petoviona odrezana od pomembne surovine, pohorskega marmorja, a ga je, kot vemo po najdbah, na veliko izkoriščala. Dravsko polje je nadalje poseljeno tudi v rimskem času tako, da je brez dvoma gravitiralo k Petovioni. To kaže tudi materialna kultura (J. Istenič, *Poetovio, zahodna grobišča* 1 in 2, Kat. in monogr. 32 in 33, 1999 in 2000). Zato menim, da sta obe mesti res izrazito različni po svojem značaju in da temu pritrjuje tudi izrazitost staroselskega elementa v spodnji plasti insule XL v Flaviji Solvi.

Seveda je ostal pri obravnavi insule XL in njene spodnje plasti problem stika s svetom noriško-panonskih gomil komaj omenjen. Logika prostorskega razvoja velikega naselbinskega jedra ob Sulmu, ki je potekal od staroželeznodobnega Kleinkleina do zgodnesrednjeveškega Frauenberga in Lipnice, iz zavarovane kotline čez izjemen terenski ščit Seggau in Frauenberga nad ostrim zavojem zadržane struge, vse do ravnice ob Muri vzhodno od Lipnice, poznejše Flavije Solve, in ki mu je najti v sočasnih pojavnostih Petovione med vodami in ježami Dravskega polja, Grajske doline in slovenjgoriški grčki ter pohorskim vznožjem mnogo stičnega, pa seveda niti omenjena ne more biti. Vsiljuje pa se v misel, ko je govor o Solvi in Petovioni.

Avtorju torej lahko samo zaželim še obilo možnosti za delo v Flaviji Solvi in na nekaterih načetih arheoloških problemih.

Iva MIKL CURK

Kristina Adler-Wölfl: *Pannonische Glanztonware aus dem Auxiliarkastell von Carnuntum. Ausgrabungen der Jahre 1977-1988. Ergänzungshefte zu den Jahresheften des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* 7, Wien 2004. ISBN 3-900305-44-7. 192 strani, 33 slik, 19 tabel.

Avtorica monografije se posveča obdelavi posebne skupine keramike iz rimskega obdobja, katere proizvodnja in uporaba je bila regionalno omejena na provinco Panonijo in jugovzhodni del Norika. Raziskava temelji na keramičnem gradivu z izkopavanj avksiliarnega tabora v Karnuntu med leti 1977 in 1988.

Pannonische Glanztonware (PGW) ali panonska loščena keramika (v slovenščini poimenovana tudi panonska žigosana keramika ali posnetki/imitacija terre sigillate) je bila lokalno izdelana fina keramika s svetlečim/loščenim premazom (*Glanztonüberzug*) na zunanji in notranji površini. Narejena je bila na hitrem lončarskem kolesu in večinoma redukcijsko žgana, čeprav se je od začetka proizvodnje, odvisno od različnih delavnic, izdelovalo tudi oksidacijsko žgano posodje. Značilen žigosan okras, po katerem je bila zvrst keramike mnoga leta poimenovana, je prisoten le na določenem deležu posodja. Večinoma so posode gladke in neokrašene.

Lokalni lončarji so pod vplivom lokalne lončarske tradicije iz poznolatskega časa in uvožene rimske fine keramike ustvarili novo zvrst keramike, tipično za panonsko območje. Od konca 1. st. oz. začetka 2. st. so mnoge lončarske delavnice v Panoniji izdelovale to novo posodje, ki je bilo kupcem cenovno bolj dostopno kakor uvožena galska ali italaska sigilata. Posamezne delavnice so imele zelo omejen radij prodaje. Lončarji so izdelke prodajali v svojih delavnicah ali na sejmi na nekem ožjem območju. Po razlikah v motivih, lokaciji žigosanega okrasa in njihovi razširjenosti se opazijo ločena proizvodna območja - poimenovana zahodna, vzhodna in južna panonska skupina. Avtorica nato deli zahodno

skupino še na jugozahodno in severozahodno panonsko območje, zadnjemu se na osnovi študijskega materiala natančneje posveti, medtem ko druge skupine predstavi le s kratkim pregledom zaradi njej težko dostopne literature.

Medtem ko so mnoge predhodne objave analizirale predvsem žigosane odlomke, je poudarek avtorice na količini redukcijsko žganega gladkega in nežigosanega posodja, ki se do sedaj večinoma ni objavljalo.

Keramika iz avksiliarnega tabora v Karnuntu, ki je bila z redkimi izjemami redukcijsko žgana, je bila v ta namen razporejena v pet fakturnih skupin s štirimi tipi premaza. Kemijske analize so pokazale, da so imele prevladujoča fakturna skupina STyp 2 in skupini STyp 3 in STyp 5 podobno kemijsko sestavo težkih mineralov. Njihova primerjava z zelo podobno kemično sestavo žigosane tegle iz Karnunta pa, da je večina najdenega posodja prišla iz večjega števila delavnic iz karnuntskega okrožja.

Keramično gradivo je bilo razporejeno v oblikovne tipe. Dobrodošel uporabljen sistem tipološke klasifikacije upošteva osnovno obliko posode, obliko ostenja in obliko ustja. Izdelana je še posebna klasifikacija oblik dna in žigosanega okrasa.

Preko datiranih kompleksov najdišča in s pomočjo materiala iz drugih izkopavanj je nato narejen pregled posameznih oblik in uporabljenih žigov na študijskem materialu, ki daje predvsem dober pregled oblikovnega razpona posodja v drugi tretjini 2. st. v Karnuntu in njegovi okolici. V plasteh, povezanih s prvo (leseno) fazo tabora (*Holz-Erde-Kastell*) s konca 1. st. in začetka 2. st. je bilo najdenih le nekaj odlomkov, ki se pomnožijo v kasnejši zidani fazi (*Steinkastell I*). Največja količina materiala izhaja iz plasti, povezanih s koncem te faze ob začetku markomanskih vojn in obdobjem do izgradnje novega tabora (faza *Steinkastell II*), ko na območju najdišča deluje tudi lončarska delavnica. V stratigrafskih kompleksih, ki nedvomno pripadajo fazi *Steinkastell II* iz 3. st., ta tip keramike ni več prisoten. V severozahodni panonski skupini konec 2. st. upade količina najdb in spekter oblik se reducira na skleda z ovratnikom (*Ringschüsseln*). Ponekod panonska loščena keramika ni več prisotna že v plasteh ok. leta 200. Lončarska delavnica iz Akvinka (najdišče Papföld) iz prve polovice 3. st. kaže na to, da so panonsko loščeno keramiko v vzhodnopanonski skupini izdelovali tudi pozneje, sicer v neznanem obsegu. Mlajši primerki so oksidacijsko žgani, žigosani z enostavnimi motivi in se ločijo po grobi izdelavi od primerkov iz 2. st.

V nasprotju z mnenjem nekaterih drugih raziskovalcev so bile oksidacijsko žgane posode, najdene v avksiliarnem taboru v Karnuntu, delane sočasno s redukcijsko žganim posodjem ves čas, na obeh so bili uporabljeni tudi enaki žigi.

Avtorica se pomudi tako pri samem poimenovanju keramike, zgodovini raziskav kakor pri faktografskih tehnoloških lastnostih gline in premaza. Dobrodošle so barvne fotografije prelomov in premazane površine. Jasna tipološka klasifikacija je odprta za dodajanje novih tipov, pregledna in lahko razumljiva. Kronološko je predstavljen tipološki razvoj oblik in okrasa, od povezav z vzori v poznapadski in galski sigilati dalje.

Kratka sinteza po posameznih proizvodnih skupinah panonske loščene keramike obsega pregled najdišč z objavljenim keramičnim gradivom, posebej najdišč z dobro datiranimi kompleksi, pregled odkritih in domnevnih lončarskih delavnic, pregled lončarskih žigov in predstavlja glavne značilnosti skupine. V jugozahodni panonski skupini, kjer je bila osrednja proizvodnja locirana v Petovionii, je npr. večina posodja oksidacijsko žgana. Znana je skupina posod z grobišča na Ptuj, ki velja za predhodnika panonske loščene keramike. Proizvodnja je domnevno datirana v čas po sredini 1. st., nedvomno je potrjena v obdobju od Flavijcev do prve polovice 2. st.

Monografija tako daje odličen vpogled v proizvodnjo določene zvrsti rimske keramike, ki so jo deloma izdelovali tudi na današnjem slovenskem območju.

Tina ŽERJAL

Gabrielle Kremer: *Das Heiligtum des Jupiter Optimus Maximus auf dem Pfaffenberg/Carnuntum. Die Rundplastischen Skulpturen. Der Römische Limes in Österreich* 41, Sonderband 2, Wien 2004. ISBN 3-7001-3299-9. 124 strani, 60 slik, 72 tabel.

Nedaleč od rimskega vojaškega tabora v Karnuntu je bil na hribu Pfaffenberg postavljen svetiščni kompleks z več templji, posvečen kultu Najboljšega in Največjega Jupitra (*Iovi Optimo Maximo*). V zbirki *Der Römische Limes in Österreich* izhaja pod uredništvom Wernerja Jobsta serija, posvečena svetišču na Pfaffenbergu. V 1. zvezku je Ioan Piso predstavil epigrafske napise, v 2. zvezku Gabrielle Kremer celoten korpus kamnite kiparske plastike s tega najdišča.

Večji delež objavljenega materiala izhaja iz izkopavanj iz let 1970-1985. Katalog je dopolnjen z odlomki iz starejših izkopavanj v letu 1898. Čeprav so bili odlomki objavljeni že leta 1900, so bili v karnuntskem muzeju ponovno pregledani in dokumentirani.

Analizirani kamniti material je zbran v katalogu, ki zavzema bistveni del monografije. Katalog je organiziran po božanstvih, ki so jih kipi upodabljali, in sicer je predstavljen vsak rekonstruiran kip z vsemi svojimi odlomki posebej. Podani so merski podatki za odlomke, ki so prikazani tudi v risbi in fotografiji. Za vsak posamezen kip sledi natančen opis, rekonstrukcija, interpretacija njegove funkcije v sklopu templja in datacija.

V uvodnem delu je sumarno predstavljena lokacija posameznih najdb v tempeljski četrti ob amfiteatru. Večina odlomkov je bila najdena v severovzhodnem delu četrti, okoli templja I in templja III. Kipi so bili ob zapustitvi svetišča močno uničeni. 40 identificiranih in rekonstruiranih različnih kipov je ohranjenih le fragmentarno v manjših odlomkih, in to le z največ 10-odstotnim deležem celote. Na osnovi analogij iz celotnega rimskega imperija je bila narejena rekonstrukcija posameznih plastik. Razen enega marmornega so vsi ostali kipi narejeni iz lokalnega kamna.

Epigrafski napisi kažejo, da so spomenike na tem območju postavljali vsaj od hadrijanskega obdobja, ko je bila zgrajena masivna zgradba svetišča, do sredine ali druge polovice 4. st., ko je bilo svetišče opuščeno.

Svetišče je bilo posvečeno Najboljšemu in Največjemu Jupitru, saj je skoraj polovica ugotovljenih kipov upodabljala najvišje rimsko božanstvo. 11 plastik je predstavljalo motiv Jupitra, sedečega na prestolu. Jupitrov kult je bil povezan s cesarskim kultom in izražanjem lojalnosti imperiju, kar kažejo tudi epigrafski napisi iz sredine 2. st., iz časa največjega razcveta svetišča, odlomki kipa boginji Romi (ali Minervi), skupine kapitolske trojice in domnevni portret Marka Avrelija. Med odlomki so bili prepoznani tudi motivi Gigantomahije in upodobitve boginje Viktorije ter mogoče Marsa, ki naj bi povezovali tempelj z vojsko, nastanjeno v Karnuntu, in njeno religiozno dejavnostjo. V poznoantičnem obdobju se tem božanstvom pridruži še vzhodni Mitrov kult. Vsa omenjena božanstva naj bi bila značilna za t. i. vojaško religijo in običajna za vojaške tabore na limesu.

Prikaz nas vodi od natančno podanih najdb preko logičnih predpostavk in sklepov pri analizi tipologije, kronologije in ikonografije do rekonstrukcije posameznih plastik. Neroden je le velik format knjige tako pri uporabi kakor na polici, saj knjiga nima trdnih platnic.

Tina ŽERJAL

Sofija Petković, Mira Ružić, Svetozar Jovanović, Marko Vuksan in Zsuzsanna K. Zoffmann: *Roman and Medieval necropolis in Ravna near Knjaževac*. Posebna izdanja. Arheološki institut Beograd 42. Arheološki institut, Narodni muzej, Beograd 2005. ISBN 86-80093-40-8. 356 strani, 38 tabel, 14 barvnih tabel, 8 prilog, številne slike med besedilom.